

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

У статті подано наукові підходи до трактування агресії, агресивної поведінки. Висвітлено погляди науковців на проблему дослідження агресивної поведінки особистості. Розглянуто види, типи, причини, мотиви, теорії, що пояснюють природу виникнення агресії. Виокремлено та обґрунтовано чинники агресивної поведінки.

Ключові слова: агресія, агресивна поведінка, агресивні прояви.

В статье представлены научные подходы к трактовке агрессии, агрессивного поведения. Освещены взгляды ученых на проблему исследования агрессивного поведения личности. Рассмотрены виды, типы, причины, мотивы, теории, объясняющие природу возникновения агрессии. Выделены и обоснованы факторы агрессивного поведения.

Ключевые слова: агрессия, агрессивное поведение, агрессивные проявления.

The article presents scientific approaches to the treatment of aggression, aggressive behavior. Deals with the views of scientists to study the problem of aggressive behavior of the individual. The species, types, reasons, motives, theories explaining the nature of aggression are considered. Reasonable and allocated the factors of aggressive behavior.

Key words: aggression, aggressive behavior, aggressive acts.

Постановка проблеми. У наш час, в умовах політичної та економічної кризи, коли стосунки у мікро- та макросоціумах напружені, ця тема є досить актуальною, оскільки кожна людина зазнає негативного впливу навколишнього світу, що так чи інакше проявляється в її поведінці у вигляді агресії.

Науковці вже багато десятиліть прагнуть розкрити природу агресивності людини. Про це, зокрема, свідчить велике різноманіття у науковій літературі поглядів, ідей, підходів і теорій, присвячених дослідженню генези агресивності. Вивчення цього феномену людської психіки і поведінки нині є важливим для різних наук – педагогіки, соціології, медицини, психології тощо.

Мета дослідження. Метою нашого дослідження є аналіз теоретичних аспектів проблеми агресивної поведінки особистості.

Аналіз досліджень і публікацій. У сучасній науковій літературі значне місце приділяється питанню агресії, що досліджується багатьма науковцями, такими як: К. Джеклін, Р. Джин, Е. Маккобі, Дж. Уайт (вплив статевих характеристик людини на наявність проявів агресії), Р. Барон, Д. Зілманн, К. Лоо, Дж. Карлсміт, Ч. Мюллер, Дж. Фрідмен, Х. Холдін (негативний вплив зовнішніх факторів на прояви агресії). На сьогодні існують різноманітні теорії агресивної поведінки

З. Фрейда, К. Лоренца, Є. Фромма; позиції біхевіористів, інстинктивістів, прихильників їх інтеграції та ін.

Виклад основного матеріалу. Один із перших дослідників агресії, Л. Берковіц, запропонував таке визначення, відповідно до якого агресія – це «будь-яка форма поведінки, яка націлена на те, щоб заподіяти кому-небудь фізичну або психологічну шкоду» [9, с. 24].

Хоча більшість дослідників використовують саме це визначення, на сьогодні воно не є загальноприйнятим і тому, термін «агресія» має багато різних тлумачень.

Один із способів дати визначення поняттю агресія полягає в тому, щоб описати агресивну поведінку як порушення соціальних норм. Не тільки неспеціалісти, але й професіональні психологи нерідко називають людину агресивною, якщо вона скоює дії, які порушують прийняті у цьому суспільстві правила поведінки. Підтримуючи таку позицію, видатний психолог А. Бандура зазначив, що більшість із нас визначають поведінку як «агресивну», коли вона суперечить соціально схвалювальній ролі. Так, людина, яка використовує ніж, щоб пограбувати, є агресивною, в той час, як хірург, який оперує пацієнта, ні в якому разі агресором не є, бо його дії складають частину соціально схвалювальної діяльності [3, с. 25].

У педагогічній енциклопедії надається таке визначення агресивної (франц. *agressif* – зухвалий, войовничий, від лат. *aggredior* – нападаю) поведінки як дії, що має метою заподіяння морального чи фізичного збитку іншим [9].

У науковій літературі існує безліч класифікацій та видів агресії.

На думку В. В. Белокопитова, до основних видів агресії слід віднести: ворожу та інструментальну. Ворожа (гнівна) агресія – метою агресора є заподіяння страждань жертви. Агресивна поведінка, яка має іншу ціль, окрім заподіяння шкоди, називається «інструментальною агресією». Мається на увазі бажання зберегти свою владу, домінування, або соціальний статус [2, с. 354].

Емоціональну агресію, за С. Фешбахом, часто називають ворожою агресією. Вона викликається емоційним збудженням, причому йдеться про негативні емоції, а агресор намагається заподіяти шкоду іншим. Важлива риса емоційної агресії – це можливість агресора відчувати задоволення від скоєних ним дій. Б. Крейхі зазначає, що прояв негативних емоцій, тобто ворожа агресія і прагнення досягти певної мети за допомогою агресивного вчинку (інструментальна агресія) часто можуть співпадати [5, с. 212]. Р. Фельсон пояснює агресію як засіб управління враженням, адже люди намагаються показати, що вони саме такі, яких потрібно поважати. Атака агресора може бути вмотивована бажанням продемонструвати, що він гідний поваги [5, с. 213].

Автор концепції вродженої людської агресивності К. Лоренц визнає агресію як самостійний інстинкт, який відіграє важливу роль у життєдіяльності тваринних видів. Тобто агресія має вроджений, інстинктивний характер і притаманна не лише тваринам, але й людині. Автор розглядає її як один із головних інстинктів, які забезпечують виживання та прогресивний розвиток усіх тваринних видів, у тому числі й людини [4, с. 82].

Незважаючи на таку розбіжність та різноманітність думок із визначення цього поняття, майже всі науковці дійшли консенсусу в тому, що агресією слід вважати навмисну дію, якою агресор намагається заподіяти шкоду іншій людині [6, с. 60].

А. Басс виділяє такі типи агресії, які детальніше описано в таблиці 1:

- фізична (Ф) – вербальна (В);
- активна (А) – пасивна (П);
- пряма (Пр) – непряма (НПр).

Агресія легко ідентифікується, тому агресивних людей легко розпізнати:

- 1) їх погляд і дії сповнені люттю, вони часто вступають у конфліктні ситуації з оточуючими;
- 2) вони приймають рішення за інших, не зважаючи на їх особисту думку;
- 3) у них напористий і загрозовий підхід до будь-якої справи;
- 4) вони критичні щодо інших, висміюють тих, у кого виникають цікаві ідеї, і ніколи не визнають власних помилок;
- 5) постійно перебивають людей і не дають їм можливість висловитися.

Таблиця 1

Типи агресії за А. Бассом

№	Тип агресії	Прояв агресії
1	Ф – А – Пр	Пряме нанесення людині фізичної шкоди (побиття, поранення та ін.)
2	Ф – А – НПр	Змова з іншою людиною щодо нанесення кому-небудь фізичної школи
3	Ф – П – Пр	Прагнення фізично не дозволити кому-небудь досягти бажаної мети (сидяча демонстрація та ін.)
4	Ф – П – НПр	Відмова від виконання необхідних завдань
5	В – А – Пр	Словесна образа або приниження іншої людини
6	В – А – НПр	Розповсюдження пліток про іншу людину
7	В – П – Пр	Відмова розмовляти з іншою людиною, відповідати на її питання та ін.
8	В – П – НПр	Відмова висловлюватися у захист іншої людини, яку несправедливо осудили

У невербальній поведінці також помітні прояви агресивності:

- 1) тіло завжди напружене та випрямлене;
- 2) вони схильні стискати руки в кулаки і вказувати пальцем;
- 3) обличчя завжди похмуре або розгніване;
- 4) вони дивляться на людей зверху вниз;
- 5) у них пронизливий та гучний голос, у якому часто присутній відтінок холонокровності та сарказму [6, с. 61].

Мотиви агресії бувають різними: одні використовують її як відповідну реакцію-захист на атаку з боку іншої людини, другі – для досягнення своїх цілей, треті – для того, щоб заподіяти кому-небудь шкоду та біль [1].

Через те, що прояви агресії у людей різноманітні, необхідно обмежити її дослідження деякими рамками, запропонованими Р. Бероном. На його думку, агресивні дії можна описати на

основі трьох шкал: фізична – вербальна, активна – пасивна, пряма – непряма. Їх комбінація дає вісім можливих категорій, під які підпадають більшість агресивних дій. Отже, такі дії, як стрільба, нанесення ударів холодною зброєю або побиття, при якому одна людина застосовує фізичне насилля стосовно іншої, можуть бути названі фізичні, активні та прямі. З іншого боку, розповсюдження чуток або зневажливі висловлювання за спиною людини можна охарактеризувати як вербальні, активні та непрямі [8].

Залежно від типу агресії, ми можемо припустити причину її виникнення. Найчастіше під агресією ховається нестача впевненості в собі. Коли людина відчуває стрес та загрозу, вона легко втрачає віру в свої сили і може приховати свою невпевненість за агресивністю. Більшість агресивних людей мають занижену самооцінку. Інколи агресія виникає на основі почуття тривоги: люди, які

отримали підвищення нерідко агресивні в спілкуванні з оточуючими [11, с. 71].

Існують певні чинники, що впливають на характер, способи та прояви агресивності. До цих факторів слід віднести: вік, стать, освіту, расово-етнічну приналежність, професію, психофізіологічні параметри, соціальні та соціокультурні аспекти. Розглянемо деякі з них більш докладно.

1. Стать: агресивність є значною характеристикою відмінності чоловіків і жінок. Ця різниця є в першу чергу відзеркаленням статеворольових стереотипів. Хоча останнім часом ці рамки значно змінилися, і жінка отримала більшу свободу, самовизначення, у тому числі й у проявах агресивності, лідируючі позиції у жінок займає вербальна агресія. Чоловіки значно частіше і сильніше виявляють фізичну агресію.

2. Вік: найбільша агресивність спостерігається в підлітковому віці, однак до 25-30 років цей показник виходить на значно нижчий, стабільніший рівень.

3. Освіта: з підвищенням рівня освіти рівень агресивності знижується.

4. Расово-етнічна приналежність: у різних етнічних групах вважаються прийнятними дуже різні форми, способи і ступінь прояву агресивності.

5. Професія: йдеться про особливості діяльності, пов'язані зі спілкуванням, його специфікою.

6. Соціальні аспекти: економічний підйом суспільства може посилити фрустрацію і підвищити рівень насильства у соціумі. Коли швидко розвивається урбанізація, зростає досвідченість населення, люди все більше починають замислюватися про те, що таке справжній матеріальний добробут. Однак, оскільки достаток приходить далеко не просто, це збільшує розрив між бажаним і можливим і тому посилює фрустрацію. Тому навіть якщо зменшується депривація, фрустрація і політична агресія можуть зростати.

7. Соціокультурні аспекти: в ході соціалізації людина навчається «втягувати» назовні свою агресію. На власному досвіді і спостерігаючи за іншими, людина дізнається, що агресія часто винагороджується. У різних культурах оцінювання, прийняття, дозволеної агресії мають різну ступінь вираженості. На це також впливає і економічна ситуація в даній країні. На перший план виступає інструментальна агресія.

8. Біологічні фактори: хоча схильність людей до агресії може і не кваліфікуватися як інстинкт, агресія все-таки зумовлена біологічно:

- вплив нервової системи (немає чітко локалізованого центру агресії в людському мозку);
- генетичний вплив (спадковість впливає на чутливість нервової системи до збудників агресії);
- біологічні фактори (хімічний склад крові – впливає на чутливість нервової системи до стимуляції агресії, наприклад, тестостерон – чоловічий статевий гормон, алкоголь тощо);
- відчуття дискомфорту: біль, спека, тіснота тощо. У цих випадках реакції як правило носять форму ворожої агресії [12].

Елементами виникнення ворожої агресії є:

- телебачення (перегляд передач, що включають сцени насильства та агресії, можливо, є однією з причин зростання агресивності, знижує сприйнятливості до агресії і спотворює уявлення про реальність);
- груповий вплив – завдяки соціальному «зараженню», у групах агресивні тенденції значно посилюються [7, с. 27].

Існує безліч теоретичних обґрунтувань виникнення агресії, її природи і факторів, що впливають на її прояви. Найпоширеніші з них: теорія потягу, екологічний підхід, фрустраційна теорія та теорія соціального навчання.

Теорія потягу (психоаналітичний підхід). Засновником цієї теорії є З. Фрейд. Він вважав, що агресивне поведіння по своїй природі інстинктивне і неминуче. У людині існує два найбільш могутні інстинкти: потяг до життя (ерос) і інстинкт потягу до смерті (танатос). Енергія першого типу спрямована на зміцнення, збереження і відтворення життя. Енергія ж другого типу спрямована на руйнування і припинення життя. Він затверджував, що вся людська поведінка є результатом складної взаємодії цих інстинктів, і між ними існує постійна напруга. Через гострий конфлікт між збереженням життя (еросом) і її руйнуванням (танатосом), інші механізми (зсуви) служать меті направляти енергію танатоса зовні, у напрямку від «Я». А якщо енергія танатоса не буде звернена зовні, то це незабаром призведе до руйнування самого індивідуума. Танатос побічно сприяє тому, що агресія виводиться назовні і спрямовується на оточуючих. Цю теорію можна відобразити наступною схемою, поданою на рис. 1.

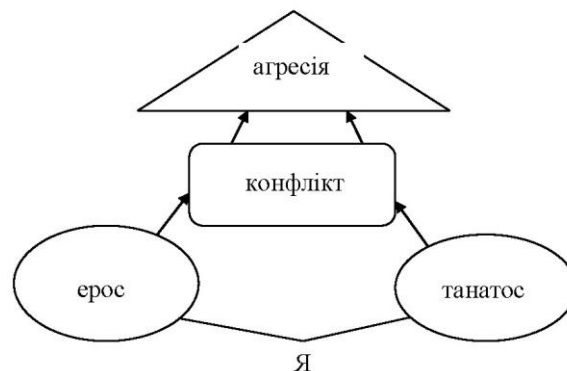

Рис. 1. Психоаналітичний підхід розуміння агресії за З. Фрейдом [12]

Екологічний підхід. Нове звучання цей напрям одержав завдяки дослідженням К. Лоренца, що дотримувався еволюційного підходу до агресії, що було схоже з позицією З. Фрейда. Згідно з К. Лоренцом, агресія бере початок насамперед з уродженого інстинкту боротьби за виживання, що є присутнім у людей так само, як і в інших живих істот. Він вважав, що агресивна енергія, має своїм джерелом інстинкт боротьби за виживання і генерується в організмі спонтанно, безупинно, у постійному темпі, регулярно накопичуючись із часом. Так, розгортання явно агресивних дій є спільною функцією:

- 1) кількості накопиченої агресивної енергії;
- 2) наявності стимулів, що полегшують розрядку агресії [4, с. 79].

Чим більша кількість агресивної енергії накопичується в цей момент, тим менший стимул потрібний для того, щоб агресія виплеснулася зовні, тобто агресивна поведінка може виникнути спонтанно. К. Лоренц зазначав, що, крім уродженого інстинкту боротьби, всі живі істоти наділені можливістю придушувати свої прагнення, тобто вони мають стримувальне начало, що перешкоджає нападам на представників свого виду. Люди володіють меншою здатністю до придушення власних прагнень, ніж тварини. Саме тому технічний прогрес (зброя масового знищення) може призвести до знищення людини як виду. Ослаблення агресії можливе шляхом різних дій. Із точки зору науковця, любов і дружні відносини можуть виявитися несумісними з вираженням відкритої агресії і можуть блокувати її прояв [4, с. 80].

Фрустраційна теорія (гомеостатична модель). Ця теорія запропонована Д. Доллардом та проти-поставляється двом вище описаним. Агресивна поведінка, згідно з цією теорією, розглядається як ситуативний, а не еволюційний процес. Основні положення цієї теорії звучать так:

- 1) фрустрація завжди призводить до агресії в будь-якій формі;
- 2) агресія завжди є результатом фрустрації [6, с. 60].

У відношенні спонукання до агресії вирішальне значення мають три фактори:

- 1) ступінь очікуваного суб'єктом задоволення від майбутнього досягнення мети;
- 2) сила перешкоди на шляху досягнення мети;
- 3) кількості послідовних фрустрацій.

Так, чим більшою мірою суб'єкт відчуває задоволення, чим сильніше перешкода, чим більша кількість реакцій блокується, – тим сильніше поштовх до агресивної поведінки. Якщо фрустрації впливають поступово, то їхня сила може бути сукупною і це може викликати агресивну реакцію більшої сили [6, с. 61].

Теорія соціального навчання (біхевіористична модель). На відміну від інших, ця теорія доводить, що агресія являє собою засвоєні моделі поведінки в процесі соціалізації через спостереження відповідного образу дій із соціальним підкріпленням.

Відбувається вивчення людської поведінки, орієнтованої на зразок. Ця теорія була запропонована А. Бандурою, який вважає, що агресія формується за допомогою:

– біологічних факторів (гормони, нервова система та ін.);

– навчання (безпосередній досвід, спостереження та ін.);

Агресія провокується:

– впливом шаблонів (порушення, увага та ін.);

– неприйнятним звертанням (нападки, фрустрація та ін.);

– спонукальними мотивами (гроші, замилювання та ін.);

– інструкціями (накази та ін.);

– ексцентричними переконаннями (параноїдальними переконаннями та ін.).

Агресія регулюється:

– зовнішнім заохоченням і покаранням (матеріальна винагорода, неприємні наслідки та ін.);

– вікарним підкріпленням (спостереження за тим, як заохочують або карають інших та ін.);

– механізмами саморегуляції (гордість, провинна та ін.).

Істотне значення в цій теорії приділяється навчанню агресії батьками. Було доведено, що поведінка батьків може виступати як модель агресії та в агресивних батьків зазвичай частіше бувають агресивні діти [10, с. 120].

Треба відзначити, що ця теорія залишає набагато більше можливостей для запобігання виникнення та контролю людської агресії. Тому є дві причини:

1) агресія – набута модель соціальної поведінки;

2) соціальне навчання передбачає прояв агресії людьми тільки у визначених соціальних умовах.

На сьогодні теорія соціального навчання є найбільш ефективною в передбаченні агресивної поведінки, особливо якщо доступна інформація про агресора і ситуацію його соціального розвитку [2, с. 350].

Висновки. Описано теоретичні аспекти проблеми агресії, наведено тлумачення поняття, визначено види, типи, ознаки, чинники, мотиви, причини виникнення та елементи агресії особистості. Меті і завданням нашого дослідження відповідає визначення Л. Берковіца, згідно з яким агресія – це форма поведінки, націлена на заподіяння кому-небудь фізичної або психологічної шкоди. Розглянуто теорії, що пояснюють природу виникнення агресивності (біологічні та соціальні фактори). Агресивність може бути не тільки жорстокою, але і нормальною реакцією індивідуума в ході боротьби за виживання; агресивні дії можуть бути ослаблені або спрямовані в соціально прийнятні рамки за допомогою позитивного підкріплення неагресивного поведінки, орієнтації людини на позитивну модель поведінки, зміни умов, що сприяють прояву агресії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агрессия подростков [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://strana.sovetov.com/kids/14/3988-teenage-aggression.html>.
2. Белокопытов В. Агрессия как форма девиантного поведения: теоретический анализ/ В. Белокопытов // Социально-гуманитарные знания. – 2010. – № 6. – С. 350–357.
3. Берковец Л. Агрессия: причины, последствие и контроль / Л. Берковец. – СПб. : Прайм – ЕВРОЗНАК: Нева ; М. : Олма – Пресс, 2002. – 512 с.
4. Данилюк А. Конрад Лоренц: концепція вродженої людської агресивності / А. Данилюк // Філософська думка. – 2005. – № 3. – С. 78–102.
5. Изард К. Э. Психология эмоций / К. Э. Изард ; [перев. с англ.]. – СПб. : Издательство «Питер», 2000. – 464 с.
6. Кудрявцева Н. Н. Агрессия : от концепции К. Лоренца к современным представлениям / Н. Н. Кудрявцева // Природа. – 2008. – № 9. – С. 60–63.
7. Мовчан П. Алгоритми вияву агресії / П. Мовчан // Віче. – 2003. – № 11. – С. 27
8. Пасічник Т. Агресія як психологічний феномен [Електронний ресурс] / Т. Пасічник, А. Білокоп, Л. Іванчук, С. Вардеванян. – Режим доступу : <http://intkonf.org/pasichnik-t-bilokon-a-ivanchuk-l-vardevanyan-si-agresiya-yak-psihologichnyi-fenomen/>.
9. Педагогічна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://slovník.com.ua/?grupa=11&id_sl=20.
10. Психодіагностика : [навч. посібник для вузів] / М. С. Корольчук, В. І. Осьодло ; ред. М. С. Корольчук. – К. : Ельга: Ніка – Центр, 2007. – 400 с.
11. Строяновская Е. Агрессия: помощник или враг / Е. Строяновская // Секретарь – референт. – 2008. – № 2. – С. 70–73.
12. Типи агресії. Аспекти агресії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://refs.co.ua/61949-Tipy_agressii_Aspekty_agressii.html.

Рецензенти: Васильєв Я. В., д. психол. н., професор;
Каневський В. І., к. психол. н., доцент.

© Астремська І. В., Жайворонок Ю. Г., 2013 *Дата надходження статті до редколегії 16.09.2013 р.*

АСТРЕМСЬКА Ірина Володимирівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи, психології та педагогіки Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Коло наукових інтересів: гештальт-терапія, НЛР, арт-терапія, сімейна системна терапія тощо.

ЖАЙВОРОНОК Юлія Григорівна – магістрантка кафедри соціальної роботи, психології та педагогіки Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Коло наукових інтересів: психологія особистості, соціальна робота, агресія у вихованців інтернату